

A fősodorral szemben*

Lengyel András új könyve a 20. század első fele magyar ellenkultúrájának történetéről szóló tanulmányokból ad válogatást. Részben már közölt, kisebbrészt új írásokat foglal egy kötetbe. Nem monográfia, nem egységes szerkezetű történeti folyamat-ábrázolás, mégis összetartozó egész, a különböző helyzetek tipizálhatóságát biztosító néhány elv miatt.

1. A történetiség elve – vagyis az időben változó ellenkultúrák fölfejtése a századelőtől a Horthy-korszak végéig. Természetesen ebben nem egyszerűen a kronológiai rendet követi, hanem a történelmet sajátos alulnézetből értelmezi, amikor nemcsak a peremlét igazodik a körülményekhez, hanem az alternatívaképzés másfélesége is befolyásolja a történelmi fejleményeket.

2. Valamennyi írás – bár nem egyforma súllyal – foglalkozik József Attila személyével, illetve költészetével.

3. A harmadik kohéziós elem a módszer. Ezen a források filológiai földolgozását, az egyetemes megállapítások empirikus konkrétságú megalapozását értjük.

4. Az értelmezett ellenkultúrák baloldali meghatározottsága. Tudván azt, hogy léteztek persze „jobboldali” marginalitások is, történelmi relevanciával és kultúraalakító erővel főként a baloldali opposíció bírt. Ezt és a szerző korábbi művelődéstörténeti érdeklődését is figyelembe véve érthető és indokolt az értékválasztás.

* LENGYEL András: *Ellenkultúra, peremhelyzetben – Marginalitástörténeti vázlatok*. Tiszatáj, Szeged, 2016.

A bevezető elméleti rész után esettanulmányok következnek. Ezek a jelenségek egy-egy oldalát, összefüggéseit speciális változatban mutatják be. Mint empirikus alkotások lehetővé teszik a középpontba állított fogalmak (marginalitás, ellenkultúra stb.) plasztikus bemutatását.

A kötet első tanulmányának „hőse”, talán még a szakmai körökben is alig ismert Barna Sándor „könyves”, aki a könyvek terjesztéséből élt, de maga nem számított a szellem emberének. Kiemelte őt az átlagból szakmai-üzleti érzéke és speciális kapcsolattrendszere, eljárta például Ady és Fenyő Miksa ügyében is. Az ellenkultúra pragmatikus embereként veszi számba a szerző, aki a Tanácsköztársaság idején a Szellemi Termékek Országos Tanácsának a munkatársa lett. Itteni gyakorlati sikerei technikai természetűek, a „nyers kommunizmus” magánkezdeményezést kiiktató politikájához Barnának semmi köze nem volt. Ennek ellenére kompromittálódott, és emigrációba vonult.

A kommün leverése után Ausztriába emigrált, ahol az emigráció legjelentősebb szellemi intézményének, a *Bécsi Magyar Újságnak* a kiadói igazgatója lett. Barna háttérszerepe (kiadás, finanszírozás, szervezés) itt is meghatározó, és Lengyel ennek keretébe foglalja az emigráció sokszínű kultúrájából (megtestesítői többek között: Polányi Károly, Jászi Oszkár, Szende Pál, Lázár Jenő, Gábor Andor, Kunfi Zsigmond) fakadó politikai törekvéseket. A közös fórumnak tekintett lap szerkesztési iránya körül dülő vitából kiemelendő az „új irányvonal” szemléletváltása. Képviselői (többek közt Károlyi, Jászi) hangsúlyozták: a „történelmi fejlődés nagy igazságait” nem homályosíthatják el „sebély kompromisszumok”-kal (Bethlen–Peyer-paktum). Lengyel abban látta az ellenkultúra Horthy-rendszert delegitimáló hatásának erejét, hogy az a valóságnak ismert igazságot engedmények nélkül képviselte. Nem az ellenforradalmi atrocitások leleplezésére kell a hangsúlyt helyezni, hanem a „forradalmi október képviselőtére” – foglalja össze a szemléletváltás lényegét.

Barna további életútja a peremlét gyorsan változó körülményeit mutatja, amelynek egy konstans eleme maradt: a könyvterjesztés. Talán a távolság is okozta (1938-tól Argentínában élt), hogy amikor – téves helyzetfelismeréssel – 1948-ban haza-

tért, gondolatszabadságra és kötetlen terjesztésre beállítódott személye már gyanúsnak hatott Magyarországon, ami egyben pályája végét is jelentette.

Lengyel következő tanulmánya (*Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag*) a bécsi magyar emigráció egy másik kulturális műhelyét, az 1921-ben alapított Julius Fischer Verlagot veszi górcső alá. Alapítója, a rimaszombati születésű kereskedő, magyarosított nevén Gömöri Gyula, a háború utáni erjedésben vállalt közéleti szereplése miatt emigrálni kényszerült. A sok „élhetetlen” emigráns tollforgató Bécsben áldásnak érezte, hogy megjelent körükben egy józanul számoló ember, aki megszervezte írásaik publikálását.

Az általa kiadott irodalmi és művészeti munkákat kettős marginalitástól sújtott alkotásoknak nevezi Lengyel, mert egyrészt a szélsőséges irodalmi modernitás megtestesítői voltak, másrészt a magyar narratívának idegen nyelvi környezetben kellett hatnia. Legnagyobb történeti érdeme mégis ez, hogy Kassák Lajos, Moholy-Nagy László, Déry Tibor vagy Sinkó Ervin kiadásával egy új irodalomművészeti irány jutott intézményes támogatáshoz.

A kötet legizgalmasabb tanulmánya a recenziens számára a Vágó Márta könyvéről írt elemzés (*Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta*). Címben az utalás: a szerző a lelki és külső hatások metszéspontján elemzi Vágó Márta életútját. Fő forrása Vágó Márta 1942-ben íródott könyve,¹ amelyből Lengyel számára nem a költő, hanem az életrajzíró az érdekes, aki József Attila „ürügyén” saját életével vet számot. Műfaját tekintve a narratív identitásépítés dokumentumának tartja. Vágó Mártának egy adott élethelyzetben, 1942/1943 fordulóján arra volt szüksége, hogy megértse önmagát, amihez a kettejük között 1927–1928-ban szövődött, ám rövid idő után megszakadt szerelem szolgált alapul. Lengyel e szakítás összefüggésrendszerére kíván rámutatni. Tüllép a „sértett” (József Attila) magyarázatán (miszerint a „társadalmi felekezett”, illetve az „osztály” vette el tőle szerelmét), s a döntéseket meghatározó

¹ VÁGÓ Márta: *József Attila*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

okok formálisan elsődleges szintjét, a társadalmi hovatartozást (Vágó nagypolgári család sarja) áthelyezi egy azt meghaladó szintre, az életút szociokulturális történéseire, az egyén és környezete közötti viszony változásaira.

A Vágó család számára József Attila „szegénysége” nem volt taszító körülmény, hisz maguk is, sőt a magyarországi zsidóság „alapozó” nemzedéke is a munkával kinőtt szegénység élményét élték át. Ugyanakkor a polgári mentalitás tisztelte a teljesítményt, lett légyen az gazdasági vagy művészi, de elvárta az eredmények materializálódását is, például a jobb életkörülmények elérését. József Attila e „habitualizálódott” értékek közül megfelelt az elsőnek, de nem a másodiknak. Így a közös ragaszkodás a „törvénybe láncolt világon kívüli” lényeghez idővel elhalványult, és a törvényen belüli korlátok jelentősége nőtt meg. A szerelem ezen a próbán elbukott, és később sem éledt újjá, amikor a sors (a *Szép Szó* titkárnői állásának kapcsán) még egyszer összehozta József Attilával 1936-ban. Ennek okát Lengyel a kibékíthetetlenül nagy szociokulturális aszimmetriában látja, amely egy zseni és egy vele intellektuálisan nem egyenrangú partner kapcsolatát foglalta magában. Vágó sorsát Lengyel úgy összegzi, „büntetése” az, hogy nemcsak átéli, de utólag meg is érti a nagy lehetőség elvesztését, azaz tisztán látja saját kudarcát.

Lakatos Péter Pál – portréja az *Irodalom, marginalitás, rendszerkritika* címet kapta – az irodalmi másodvonal képviselője, aki saját jogán alig vétette magát észre, ám a „nagyok /József Attila, Radnóti Miklós/ visszfénye néha őt is megvilágította”. Lengyelt érthetően nem Lakatos költői pályája izgatja, hisz az felelhető, de vizsgálja az „elégedetlenkedő” attitűd mélyebb okait. Útkeresésében meghatározónak tartja a Bartha Miklós Társaság hatását, amely különböző radikális törekvéseket integrált, de lényege, hogy teret adott a sokszólamú társadalmi disszonancia kifejezésének. Lakatos a társaság tagjaként a társadalmi „szélek” között ingázva magába szívta az ellenzéki áramlatok törekvéseit. Így önmagán túlmutató tapasztalatokkal rendelkezett, ahogy Lengyel fogalmaz: egy egész nemzedék ellentmondásait és útkeresését testesítette meg. Egy új moder-

nitás felé haladt: a „jó magyarság” felé, amelynek fölzárkóztató és kiigazító modernizációs programját Lengyel, a későbbi népi mozgalom legfontosabb követelésével hozza kapcsolatba.

Lakatos rövid ideig a Nemzeti Radikális Párt Bajcsy-Zsilinszky által irányított hetilapjánál, az *Előőrs*nél is dolgozott, ahol szélsőjobboldali és antiszemita felhangú versekkel hívta föl magára a figyelmet. A „magyar szempont” eluralkodása írásaiban Lengyel szerint a valóság újradefiniálásaért folytatott küzdelem része, amelynek során a szociális és fajvédelmi szempontok együttes érvényesítését kívánta megvalósítani. 1930-ban kilép, majd 1931-ben, immár mint „kommunista”, újra belép a Bartha Miklós Társaságba a „balirányba” haladást szolgálendő, de itteni munkálkodását Lakatos illegális pártmunkája fedőtevékenységének tekintette. 1932/1933 fordulóján lebukott, letartóztatták. Ám Lengyel az összeomlását nem ezzel, hanem közvetve a hitlerizmus hatalomra jutásával magyarázza, ami – a gazdasági válság enyhülésével együtt – a kor antikapitalista mozgalmainak lehetőségeit szűkítette.

Két tanulmány a harmincas évek mozgalmi szubkultúrájának megismeréséhez visz közelebb. A *József Attila és a drága Danci* című írás a költő és kritikusa közötti sajátos kapcsolatra világít rá. József Attila kommunista korszakának megértéséhez a *Külvárosi éj* című kötethez 1932 októberében írt Danzinger-kritika² elemzése szolgáltatja a legfontosabb összefüggéseket. Lengyelt a kritika világnézeti jelentősége fogta meg, s abban is ez a József Attila jellemét tömören kifejező állítás: „Az erkölcsnél nem az igazság fölismerése a döntő, hanem a vállalása.”

A költő és kritikusa közti különbséget a szerző végül is abban ragadja meg, hogy József Attila elsősorban költő, lehetnek ugyan politikai szimpátiái, de azokat nemcsak megelőzi, hanem velük szembe is kerülhet a költői kvalitás. Danzinger Ferenc viszont tájékozott publicista volt, akinek identitását marxista gondolkodásmódja határozta meg. Utóbbi is inkább a vulgármarxizmus szintjén, mert a világ egységes értelmezéséhez szükséges kompetenciával nem bírt. Így József Attila értel-

² DANZIGER Ferenc: József Attila, a szocializmus költője. *Korunk*, 1932/11.

mezése is szükségképp egyoldalú – vonja meg mérlegét Lengyel András.

Ehhez a problematikához kapcsolódik A „*Lebukott*” és *megrendelője* című tanulmánya is. A „megrendelő” Füredi József, a Vörös Segély funkcionáriusa volt, akinek élete konspirációban telt, s az állandósult külső veszély költői ábrázolását „várta” a kommunista tagtárs József Attilától. A keletkezési körülményeit tekintve propagandavers (célja a szolidaritás ébresztése), művészi formában kellett hogy igazságot szolgáltatson egy törvényen kívüli csoportnak. Ez viszont mentalitástörténeti problémát vet föl: lehet-e a kriminalizáltságot természetes állapotnak föltüntetni? József Attila Villont hívta segítségül, az ő törvényenkívüliség-toposzát formálja egy emberi léthelyzet igazolásává. A vers karrierjét jelzi, hogy a munkások illegális fórumain hamar kívülről szavalták, és az akkori mozgalmi kultúra folklorizálódott részévé vált.

A következő írás (*Az úgynevezett „oppó” történetéhez*) József Attila *Dönts a tőkét, ne sírángozz* című verseskötetének kiadása kapcsán egy „gondolkodástörténeti alternatívát” bont ki. Lengyel a *Kortárs* 1930. december 10-i közlésének jár utána, miszerint a fenti vers nem a lap kiadásában jelenik meg. A bevett magyarázattal szemben (tudniillik a szerkesztőség személyi átalakulása áll a háttérben), a lap koncepcionális váltására helyezi a hangsúlyt. A kurrens számban megjelent cikkek elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy bennük egy bolsevizmuskritikus baloldali radikalizmus manifesztálódott. Lengyel többszörös oppozícióban levőnek tekinti a lap helyzetét: szemben állt a baloldal két marxista irányzatával (szociáldemokrácia, bolsevizmus), a fasizmus két változatával (olasz, német) és a kornak keretet adó kapitalizmussal. A kortársak által „oppó”-ként ismert csoport (F. Péter Pál, Justus Pál, Szirtes Andor, Tábor Béla) névének eredete akár erre a sokszoros szembenállásra is visszanyúlhat, Lengyel szerint viszont a név valószínűleg egy Trockij által kiadott hírlevél címéből (*Ellenzéki Értesítő*) veszi eredetét.

Az *Egy radikális demokratikus szocialista: Szirtes Andor* című írás folytatja a korábbi gondolatmenetet, de nem az „oppó”

forradalomvárásának, hanem az elméletileg érettebb alternatíván dolgozók vonalán. A címszereplő sajátos útja gondolati öntörvényűségben (radikális Sztálin-ellenes marxista lett) és szervezeti kötetlenségben (nem volt tagja a KMP-nek) jutott kifejezésre. Első cikkeinek hangneme harcos antisztálinista, amennyiben a Szovjetuniót úgy jellemezte, hogy az a kettős forradalom szorításában áll, proletárnak nevezve az eredetit, és ellenforradalomnak a sztálini fordulatot. Később, 1931–1934 között sokat szelidült a stílusa és lett racionálisabb a látásmódja, nem függetlenül attól, hogy megismerkedett Braun Róberttel és bekerült a *Századunk* folyóirat körébe. Mindkét kapcsolat a magyar szociológia század eleji hagyományaival ismertette meg, fölértezve őt az elmélet és empiria egyesítésének képességével, s ezen keresztül védelmet nyújtott a mozgalmi szubkultúra doktrinér hatásaival szemben. Ennek eredményéről a progresszív sajtóban (*Független Szemle*, *Századunk*, *Munka*, *Szocializmus*, *Szép Szó*) 1934-től megjelent esszéi tanúskodnak. Intellektuális pozíciójának bázisa a századelő társadalomtudományi hagyományától Marxon, Trockijon, Adornón át Max Horkheimerig és a frankfurti iskoláig terjed. A harmincas években még anatómia alatt levő, de ösztönző hatásait a népi szociográfiában látható módon kifejtő „szociológus”-hagyaték a parasztkérdésben is figyelemre méltóan árnyalta álláspontját. A bethleni konszolidációt, mely ma szinte közmegegyezéssel pozitív megítélésnek örvend, a „nagyok uralmi koalíciójának” tartotta. Lengyel szerint ezt a diagnózist még a mai történetírás sem tudta meghaladni.

A kötet zárótanulmánya (*Az illegális KMP föloszlatása és József Attila*) érdekes opciót vet föl: a Komintern föloszlatja magyar szekcióját, a KMP-t, s az új vonalnak megfelelő alakzat létrehozásában a volt párttag, József Attila is részt vesz. Lengyel számára érthetően nem a pártügy fontos, hanem a költőnek a köztörténetbe való bekapcsolódása. A szélesebb történeti háttér a Komintern új népfrontos koncepciójának meghirdetése volt, amely az illegalitást a legálisba vegyüléssel váltotta volna föl. József Attila annak idején a pártot, többek között, szűk társadalmi érintkezési felülete miatt hagyta ott, ennek módosításá-

ban viszont most újra késznek mutatkozott részt venni. Lengyel a folyamatot jórészt rendőrségi forrásokra támaszkodva tárja föl, amelyek beszámolnak egy bizonyos nyitrai ügyvéd (Grál Vilmos) és az új vonal hazai megbízottjának (Vértés György) találkozásáról. A rekonstrukció alapjául szolgáló rendőrségi valomás József Attila közvetítői szerepére utal, közreműködésével valósult meg a kívülről küldött (Grál) és a helyi rezidens (Vértés) tanácskozása az új helyzetről.

A könyv tudományos hitelű alkotás. Azzá teszi mindennek előtt széles forrásbázisa, amely nem egyszerűen a megismerés eszköze, de tárgya is. Utóbbi a témák természetéből fakad, a peremhelyzet heterogén sávjában élő történeti szereplők attól marginálisak, hogy kivonták magukat a főszólam hatása alól. Mindez olyan szociokulturálisan meghatározott rendszerkritikai attitűd, amelyet sokrétű forrásanyagon lehet megérteni. Így válik a kötetben a kűtfő a megismerés tárgyává, amennyiben újságok, folyóiratok, irodalmi alkotások és más narratívák képezik a megállapítások és következtetések filológiai alapját. Például a bécsi emigráció belső megosztottságát érdemben a gondolataikon keresztül lehetett jellemezni. Azok elsődleges forrása, a *Bécsi Magyar Újság* egyben vizsgált tárgya a szerző által megjelenített irányzati szembenállásnak. Az elméleti szinten artikulálódó belharcokat azonban Lengyel naplójegyzetek, levélrészletek idézése révén a személyes kapcsolatok szintjével egészíti ki. Valamennyi tanulmányát jellemzi a szubjektív és intim reláció bekapcsolása a kutatott probléma megvilágításába. Ez nemcsak sajátos vonást kölcsönöz nekik, de a valóság megragadásának nem hagyományos módjára is példát ad. A konvencionálistól eltérő forráshasználatnak fogjuk fel, hogy nagymértékben támaszkodik a levelezési és naplóanyagra. Ezzel a módszerrel nemcsak tárgyilag tisztázza a felmerült kérdéseket, de a személyiség belső világának elemzésével kiegészíti, illetve teljessé teszi a megrajzolni kívánt képet. Mivel ez utóbbi narrációk nem a köznek szólnak, hanem privát, bensőséges megnyilatkozások hordozói, olyan személyiségvonások, karaktertényezők jelenhetnek meg bennük, amelyek nyilvános publikációikból nem derülhetnének ki.

A bemutatandó probléma magyarázatát szaktudományos megvilágításba is helyezi. Lengyel könyve ebből a szempontból a kultúra szociológiája újabb irányzatának, az úgynevezett marginalitáskutatásoknak a darabja. Műfaji sajátossága pregnánsan mutatkozik meg a Vágó Márta és József Attila szerelmi kapcsolatát e felfogásban értelmező elemzésében. A viszonyt úgynevezett történetileg föltételezett egyedi habitualizációs (lelkiállapotbeli) folyamatnak tekinti. Ebben egy szociológiai törvényszerűség érvényesül. A mindennapi életben fölhalmozódott közös tudás ismétlődő és lényegesnek tartott tapasztalatai kiválogatódnak, s korábbi egyedi jellegüket elvesztve általános normává válnak (széles körben habitualizálódnak), melynek értelmét az egyén belátja és használja.

Aki elolvassa és megérti a könyvet, az egyben rá is érez a magyar 20. század első felének történetére.

Marjanucz László